

TEORIE ȘI PRACTICĂ ARHIVISTICĂ

Editarea documentelor scrise în limba latină (masă rotundă)

ANA-CRISTINA HALICHIAS

Aparenta unitate a latinei de cancelarie — dată mai degrabă de o normă generală ideală, asumată de școli, și de un formular larg răspândit și imitat — ascunde, de fapt, în funcție de cancelist, cleric sau copist, diferite stiluri, unele purtând puternic amprenta personalității scriitorului documentelor. Diecii puteau fi adevărați maștri, dar și latiniști de mîna a treia, documentele fiind oglinda fidelă a abilității stilistice a acestora.

Pregătirea pentru tipar — uneori deosebit de spinoasă — a acestui gen de izvoare impune cu necesitate stabilirea unor norme de lucru comune Arhivelor Statului și tuturor institutelor de cercetare angrenate în migăloasa muncă de restituire a mărturiilor trecutului, lucru cu atât mai necesar cu cît, în momentul de față, părerile specialiștilor în acest domeniu sînt destul de diferite.

Pornind de la această necesitate, redacția „Revistei Arhivelor“ a organizat, în zilele de 2—3 iunie o masă rotundă care a reunit arhiviști, specialiști în domeniul limbii și paleografiile latine, cercetători și cadre universitare de la institutele de istorie și Universitățile din București și Cluj-Napoca. Concepută ca un prim pas dintr-o serie de întruniri, întâlnirea a fost structurată pe două mari aspecte :

1. Modalități de realizare a unei colaborări între Arhivele Statului și institutele de istorie în domeniul realizării unor publicații incluzînd documente latine și al unei mai bune informări reciproce asupra documentelor latine deținute ;

2. Probleme privind tehnica editării documentelor latine medievale.

Participanții la discuții au salutat această inițiativă a Arhivelor Statului care, ca principală instituție deținătoare a tezaurului documentar al țării, cu o prodigioasă activitate în domeniul editării izvoarelor istorice, trebuie să aibă o contribuție activă și substanțială în stabilirea normelor de editare a documentelor latine.

Maria Pîrvulescu, director adjunct al Arhivelor Statului :

Pentru început, vă rog să-mi permiteți să vă urez bun venit la această întâlnire care este rezultatul dorinței noastre comune de a ajunge la un punct de vedere unitar asupra editării documentelor scrise în limba latină.

Mă bucur să vă reuniți aici cercetători și arhiviști, istorici și filologi, toți specialiști formați la aspra școală a trudei cu textul.

Importanța arhivelor atît pentru știință, cît și pentru alte domenii de activitate umană este binecunoscută, conservatorii documentelor făcînd eforturi considerabile pentru a veni în întîmpinarea oricărei restituiri istorice. Politica P.C.R. de completare a tabloului nostru istoric a dus la îmbogățirea Fondului Arhivistic Național cu copii de pe documente străine referitoare la români. Amploarea programului de investigare a arhivelor străine a avut drept rezultat acumularea a milioane de cadre microfilm și pagini xerografiate, organizarea colecției de microfilme și xerografii a Direcției Generale a Arhivelor Statului.

Acest imens tezaur trebuie însă convertit în instrumentele necesare teoreticianului obligat să cunoască în întregime materialul documentar referitor la epoca pe care o studiază. Sub acest aspect, D.G.A.S. a răspuns afirmativ imperativului integrării în circuitul public a tuturor valorilor. Alăturîndu-se eforturilor depuse de institutele de istorie din București, Cluj și Iași (editoare ale unor mari colecții de documente), Arhivele Statului au dat în ultimii ani cîteva realizări editoriale de prestigiu, dovedind că munca arhivistului, cercetătorului și editorului este și trebuie să fie inseparabilă.

Tocmai acest adevăr ne-a determinat să inițiem consfătuirea noastră care am dori să constituie punctul de plecare al unor viitoare întâlniri în care problemele ridicate de editarea documentelor să fie aduse la un numitor comun.

Stabilirea normelor de editare pentru diferitele tipuri de documente, indiferent de epoca și limba în care au fost scrise, este o necesitate. Am restrâns totuși dezbateră noastră doar la editarea izvoarelor latine pe de o parte socotind că ele se plasează în categoria celor care prezintă cele mai mari dificultăți, iar pe de altă ținand seama că diferitele școli istorice (din alte țări europene) au păreri relativ diferite în această privință.

Baza discuțiilor noastre o constituie, firește, atât tradiția de pînă acum a editării documentelor latine, cît și experiența personală a fiecăruia dintre dumneavoastră.

În momentul de față desigur că avem și puncte de vedere comune, dar și deosebiri de păreri care țin fie de formația fiecăruia — istoric sau filolog — fie de „școala” căreia îi aparține.

Ceea ce dorim este să ajungem la un acord susceptibil de a satisface în primul rînd ansamblul specialiștilor, dar și pe nespecialiști, rezultatul acestui consens urmînd să fie apariția unor ediții de texte latine utile deopotrivă istoricilor și filologilor, care să se situeze la nivelul celor mai înalte exigențe științifice existente la ora actuală pe plan mondial.

Totodată am fi bucuroși să găsim noi soluții de lărgire a colaborării între institutele de cercetare și Arhivele Statului în domeniul informării reciproce asupra izvoarelor istorice deținute în țară sau asupra unor noi documente depistate în depozitele de arhivă din străinătate.

În încheiere doresc să-mi exprim speranța că discuțiile libere, colegiale ce se vor purta în cadrul acestei mese rotunde vor fi fructuoase și vor constitui un exemplu de cooperare între instituțiile noastre.

Aurel Răduțiu, Institutul de istorie și arheologie din Cluj-Napoca :

Felicit Arhivele Statului pentru această frumoasă inițiativă și mulțumesc totodată pentru invitația de a participa la discuții, adresată Institutului nostru al cărui purtător de cuvînt am cîntea să fiu. De la bun început trebuie să fac afirmația că o colaborare între Direcția Generală a Arhivelor Statului și institutele de cercetare se impune de la sine. Toate aceste instituții care, prin însuși specificul lor, își bazează munca pe argumentul concret al documentului de arhivă, trebuie să facă front comun în munca de editare a izvoarelor istorice. Corelarea acțiunilor de editare a izvoarelor naționale este o cerință obiectivă.

Pentru a fi mai explicit aș dori să fac un număr de cîteva propuneri :

1. Să perfecționăm sistemul de informare reciprocă asupra documentelor pe care le deținem ;

2. Să constituim o fototecă națională cu un fișier pentru documentele aduse din străinătate ;

3. Direcția Generală a Arhivelor Statului a editat pînă acum cataloage de documente în două serii : Țara Românească și Moldova. Avînd în vedere atât necesitățile de cercetare, cît și faptul că edițiile *Documenta Romaniae Historica* merg în trei serii paralele : Țara Românească, Moldova și Transilvania, cred că elaborarea unui catalog al documentelor din Transilvania se impune de la sine. Este, pînă la urmă, o sarcină patriotică și politică.

4. Dacă arhivele interne sînt ușor accesibile, alta este situația documentelor externe aflate în depozite din străinătate. Trebuie, în primul rînd, să stabilim anumite priorități în aducerea acestor materiale. Procurarea de microfilme din străinătate poate fi făcută mai ales de Arhive care dispun și de oameni competenți și de mijloacele materiale necesare. Pe de altă parte, cred că ar fi spre folosul tuturor dacă ne-am corela deplasările de documentare în străinătate, formînd echipe mixte de cercetători și arhiviști.

5. Ar fi bine să ne alcătuiim un program de colaborare în domeniul cercetării și redactării unor studii monografice privind eminenții medievale ;

6. Așa cum am arătat, organizarea acestei mese rotunde este un cîștig pentru toți participanții. Dar dacă vrem să o transformăm într-o formă permanentă de colaborare, atunci ar fi bine să stabilim o comisie de lucru care să coordoneze viitoarele noastre întîlniri, stabilind tematica lor și mijloacele prin care putem ajunge la concretizarea hotărîrilor luate.

Paul Cernovodeanu, Institutul de istorie „Nicolae Iorga” :

Vă rog să-mi permiteți ca, la rîndul meu, în calitate de reprezentant al Institutului de istorie „N. Iorga”, să adresez felicitări Direcției Generale a Arhivelor Statului pentru această utilă inițiativă de a supune dezbaterii o problemă atât de importantă ca cea a editării textelor latine (manuscrite, documente și corespondență), cu atât mai mult cu cît fiecare categorie de izvoare își are specificul ei de editare. Experiența Clujului, în acest domeniu, este **mai mare** ca cea a Institutelor

de istorie din București și Iași care au studiat cu precădere documentele slavo-române și româno-chirilice. Cele latine sînt accidentale, ele fiind mai ales izvoare externe și corespunzînd unor perioade mai recente (primele datează din secolul al XIV-lea). Această orientare a Bucureștilor și Iașilor face ca preocupările de latinistică să meargă în direcția editării de manuscrise și mai ales de corespondență cu caracter diplomatic.

Sîntem o țară de tradiție latină și de aceea este imperios necesar să dăm un impuls studierii limbii latine.

În București, în perioada interbelică și după 1944 a funcționat Școala de arhivistică al cărei beneficiar am fost. Mă bucur să aflu că acum Arhivele Statului au reluat, prin Centrul de perfecționare a cadrelor, frumoasa tradiție a acesteia. Arhivele trebuie să poarte făclia latinismului, a cunoașterii și editării textelor, a lor este menirea de a forma specialiști în domeniul științelor speciale ale istoriei, de a îndruma și controla activitatea pe acest tărîm.

În altă ordine de idei, cred că este absolut necesară reunirea eforturilor filologilor și istoricilor în vederea redactării unui dicționar de latină medievală de redacție românească care, la ora actuală, nu există dar este absolut necesar tuturor celor angrenați în dificila muncă de editare a izvoarelor latine. Occidentul medieval latin își are problemele sale specifice, dar ele au fost rezolvate cu ajutorul instrumentelor de lucru (dicționare, paleografii). Pentru spațiul românesc nu dispunem însă de toată gama acestor instrumente și de aceea socotesc că sarcina noastră imediată este elaborarea lor.

Costin Feneșan, Direcția Generală a Arhivelor Statului :

Aș dori să ridic o problemă de ordin general care vizează direct dificultățile legate de evidența și editarea tuturor documentelor latine din Transilvania și a corespondenței diplomatice din Țara Românească și Moldova.

După cum știm, Arhivele Statului dispun de un calculator. De aceea cred că ar fi binevenită elaborarea unui program informatic care să cuprindă toate documentele latine (pînă la 1600) editate; vor trebui incluse toate elementele constitutive ale regestului științific (data, emitentul, adresantul, obiectul, toponime, surse de arhivă, ediții). Înmagazinînd în memoria calculatorului acest șir de documente latine, în cazul unei ediții pe o anumită tematică, epocă, sau în cazul deplasărilor de documentare în străinătate, munca noastră de informare științifică ar fi considerabil ușurată.

Aș mai dori să fac o propunere vizînd întocmirea unui indice pentru colecția Hurmuzaki, care pentru noi este una dintre pietrele de căpătîi, dat fiind că un număr foarte mare de documente sînt în limba latină.

În sfîrșit, ultima problemă pe care doresc să o ridic este aceea a editării unui album de paleografie latină care să cuprindă planșe reprezentînd toate tipurile de grafie și de documente de pe teritoriul românesc. Ca structură, el ar trebui să cuprindă o introducere, planșele propriu-zise, transcrierea lor, note și un glosar. Nu ar fi de prisos să includem totodată și normele pe care le aplicăm la transcriere. Din cîte știu eu, Institutul din Cluj a rezolvat aceste probleme, în detaliu, pînă la documentele secolului al XV-lea.

Luînd ca bază de discuție aceste norme și completîndu-le cu tipurile de documente întîlnite în secolele următoare, cred că am avea la dispoziție un util instrument de lucru care ar putea fi luat în considerare și la realizarea edițiilor de documente.

În ceea ce privește elaborarea propriu-zisă a albumului de paleografie, cred că un punct de pornire ar putea fi stabilirea listei tuturor instituțiilor medievale care ar trebui reprezentate prin documente.

Ana Ilea, Filiala Arhivelor Statului Bihor :

Realitățile care se referă la români constituie tema albumului nostru. În Evul Mediu decalajul între scriptoriile vest și est europene era de maximum 50 de ani. Noi, românii, aveam studenți care învățau la universități occidentale și care implementau grafiile de acolo în Țările Române. Pe de altă parte, documentele referitoare la români nu erau toate redactate pe teritoriul actual al țării noastre (mă gîndesc la capitluri și la misiunile străine). De aceea sînt de părere că nu ar trebui să limităm albumul doar la ceea ce înțelegem astăzi prin teritoriu românesc, ci să includem în el toate documentele referitoare la istoria medie a românilor.

Marta Dragomir, Direcția Generală a Arhivelor Statului :

Subscriu și eu la opinia colegei mele, adăugînd că Arhivele Statului dispun de o bogată colecție de microfilme. Dacă dorim să avem un album de paleografie

latină cât mai complet, util în egală măsură specialiștilor, profesorilor de istorie, studenților, dar și tuturor celor interesați de istoria națională, atunci va trebui să ținem cont și de această impresionantă sursă care o constituie microfilmele.

Ioan Mircea, Filiala Arhivelor Statului Alba :

S-a vorbit aici de necesitatea realizării unui dicționar de latină medievală. Un prim pas ar fi întocmirea glosarului care va însoți albumul de paleografie. Dar chiar și pentru acesta ar trebui să stabilim în primul rînd gradul de accesibilitate, iar în al doilea rînd structura fișei-tip pe baza căreia se va alcătui glosarul.

Constantin Vlad, Direcția Generală a Arhivelor Statului :

Legat de rațiunea ultimă a elaborării unor asemenea instrumente, ar fi necesar pentru un glosar al latinității românești (indiferent de granițele medievale sau actuale) să stabilim un inventar complet al termenilor latinești de tipul celui pentru limba slavă veche.

Dan Slușanschi, Universitatea București :

Înainte de a-mi exprima punctul de vedere asupra tehnicii de editare a izvoarelor latine, doresc să mulțumesc, la rîndul meu, Arhivelor Statului pentru această frumoasă inițiativă și să mă alătur dorinței antevorbitorilor mei ca asemenea întîlniri să aibă loc și de acum înainte, dacă este posibil la intervale de timp bine stabilite.

La această masă rotundă participă absolvenții unei serii de 5 ani de paleografie latină — acum le urmează încă 2 serii de arhiviști, viitori specialiști în paleografie latină. Mă bucur să spun că acest început realizat de Centrul de perfecționare a cadrelor din Arhivele Statului este o garanție că vechea tradiție a Școlii de arhivistică va fi reînviată. Drumul viitorului este deschis cu condiția ca cei care pornesc pe această cale să simtă că au o îndatorire socială, nu numai o calificare profesională.

Despre tehnica de editare a documentelor latine se pot spune foarte multe lucruri. Eu mă voi opri asupra citorva probleme de principiu.

Primul prag în editare este cel al grafiei și limbii. Oricine se întîlnește cu textul, automat, devine lingvist, cu alte cuvinte trebuie să cunoască bine limba acestuia. Alături, pe masa de lucru, trebuie să se afle dicționarele și gramaticile. Pentru a nu cădea în greșeli trebuie întotdeauna să pornim inductiv, de la text către gîndul nostru, și nu invers. Așadar, trebuie să primeze imaginea textului, limba în care acesta a fost scris. Interpretarea istorică, deductivă, este abia al doilea prag al muncii de editare. La întrebarea : ediție fotografică sau critică ? nu se poate da o soluție definitivă, deoarece categoriile de documente sînt foarte variate. Există unele texte în care nu se poate interveni, după cum există altele în care greșelile banale, de tipul haplografiilor, se pot rezolva în note critice sau prin sigle (preluate din tradiția filologiei clasice). Abrevierile se întregesc. Anumite tipuri se rezolvă însă în funcție de opțiunea editorului și de epoca căreia îi aparține textul. În tot cazul, în edițiile științifice va trebui să uzăm de semnele de completare.

După cum știm, edițiile anterioare de texte latine nu semnaleză abrevierile întîlnite în document și rezolvate după înțelegerea editorului respectiv. Din această cauză mi s-a întîmplat să întîlnesc cazuri de completare aberantă, în dezacord sau prin omiterea cuvîntului abreviat și neînțeles de editor.

Oricum, sistemul de completare a abrevierilor sau lacunelor, de eliminare a elementelor care sînt în plus, este o chestiune de opțiune a editorilor și de riscuri totodată.

Părerea mea este că rezolvarea pas cu pas, cu intervenția conștientă a editorului este mai exactă decît ediția fotografică. Așa cum am mai spus, nu se poate da o regulă generală pentru toate categoriile de texte. Indiferent de opțiunea noastră, va trebui să lucrăm după un sistem simplu, clar, exhaustiv, adecvat, în funcție de corpusul pe care îl avem în față.

Soluțiile cele mai bune se pot găsi doar printr-o colaborare colegială, printr-un schimb deschis de opinii.

În ceea ce privește problema glosarului, ea este veche. Putem ajunge la un rezultat concret doar dacă vom publica fascicule întocmite pe baza lucrărilor deja editate, urmînd ca viitoarele ediții de documente să cuprindă, în mod obligatoriu, și un glosar. Cu timpul, toate aceste glosare vor putea fi reunite într-un dicționar unic al latinității de redacție românească.

Ana-Cristina Halichias, redactor principal la „Revista Arhivelor“ :

Cu permisiunea tovarășului profesor Dan Slușanski, pe care am avut șansa să-l asist în pregătirea pentru tipar, în formă definitivă, critică, a documentelor incluse în vol. I al corpusului „Ștefan cel Mare în conștiința europeană“, doresc să vă prezint pe scurt câteva din normele de lucru pe care le-am aplicat în elaborarea acestei lucrări. De la bun început trebuie să spun că publicarea textelor a fost concepută interpretativ. Toate abrevierile au fost rezolvate cu mențiunea acestui fapt, am semnalat consecvent adăugirile și eliminările din text, inserțiunile marginale și interlineare. Siglele folosite pentru rezolvarea situațiilor speciale întâlnite în texte au fost următoarele: parantezele rotunde () pentru semnalaarea explicită a fiecărei completări de abreviere; parantezele drepte [] pentru marcare excluderii de editor (în cazurile în care diacul a repetat litere, cuvinte sau a introdus în text ceva ce nu-i aparține de fapt); parantezele unghiulare < > pentru adăsurile făcute de editor în text (atunci când diacul a omis o parte dintr-un cuvânt); croșetele duble [{ }] pentru literele sau cuvintele eliminate de diac prin ștergere; acoladele { } pentru adăugirile inter-sentraliniare, aparținând diacului; acoladele duble { () } pentru adăugirile marginale; punctele de suspensie ... pentru a marca deteriorările documentului (când am putut măsura câte litere lipseau, am pus în transcrierea noastră tot atâtea puncte). În cazul unor lipsuri foarte mari din text am făcut mențiune în aparatul critic: (*desunt*); (?), respectiv (*sic*) pentru lecțiunile îndoielnice sau abaterile cu o semnificație aparte; punctele subliniare a b c pentru literele citite cu șovăială sau pe chezășia fermă a unor editori anteriori.

În măsura în care ne-a stat în putință, am căutat să distingem și să datăm diferitele mâini care au intervenit în anumite texte.

Am intervenit asupra punctuației — de multe ori aberantă — revizuiind-o, dar semnalând acele cazuri deosebite care i-au influențat și pe editori în interpretarea textelor.

Fiecare document a fost însoțit de un minuțios aparat critic, care se adresează, în egală măsură, istoricului, filologului și lingvistului.

Trebuie să mai adaug că textele văzute în original sau într-o bună reproducere fotografică au fost editate pornind de la aceste imagini, nu însă fără o confruntare atentă cu edițiile anterioare, semnalând în aparatul critic atât emendările pertinente ale acestora cât și lecțiunile aberante. În cazul documentelor pentru care nu am avut la dispoziție originalul sau o reproducere fotografică, ci doar două sau mai multe ediții, am reprodus textul după ediția care s-a arătat a fi cea mai bună, cu eventuale emendări proprii sau preluate din celelalte ediții.

Documentele la care am dispus doar de o singură ediție le-am preluat ca atare, cu anumite corecturi proprii și cu inevitabilele semne de îndoială.

Dacă pentru un document am avut la dispoziție mai multe copii, în mod firesc, am căutat să le stabilim filiația, apoi arhetipul, menționând în aparatul critic variantele și căutările edițiilor anterioare.

Eforturile noastre de a evita și rezolva capcanele întinse de aceste texte au avut un unic scop: acela de a da o imagine cât mai sugestivă, dar fără abuz, asupra stării documentului original.

Paul Cernovodeanu: De multă vreme mă pasionează depistarea de documente care ilustrează amplasarea în context internațional a Țării Românești și a Moldovei.

În evul mediu, în epoca modernă timpurie, ele au jucat un rol specific, fiind legate de Imperiul otoman doar prin legături de suzeranitate, destul de labile și ele. Încă de la Mihai Viteazul avem o corespondență diplomatică foarte bogată, scrisă în majoritatea cazurilor în limba latină.

Personal, m-am ocupat de secolul al XVII-lea și începutul celui de-al XVIII-lea, cercetând arhive din Ungaria, Polonia, Anglia în care am urmărit corespondența domnilor Țării Românești și Moldovei și a principilor Transilvaniei. Recent am început să public în paginile „Revistei Arhivelor“ corespondența diplomatică a lui Constantin Brâncoveanu. Xerocopiile și microfilmele documentelor le-am donat Arhivelor Statului fără al căror ajutor nu le-aș fi putut valorifica.

Desigur că în munca mea de editare m-am lovit de o mulțime de probleme de ordin tehnic. Am sintetizat, pentru întâlnirea noastră de astăzi, rezolvările la care am ajuns și pe care doresc acum să vi le prezint:

1. Am încercat să fac o reproducere fotografică a textului fără nici un fel de modificare sau corectare, indiferent de greșelile evidente ale acestuia.

2. În ceea ce privește adresa, nu cred că este nevoie să așezăm adresantul în fruntea documentului deoarece acesta este deja precedat de un rezumat din care rezultă emitentul și adresantul.

Correspondența este însoțită, de obicei, de plicuri pe care se află trecută adresa. Eu, personal, am adoptat principiul potrivit căruia adresantul trebuie trecut la sfârșitul documentului.

3. Am semnalat toate notele marginale și post-scriptumurile.

Ioan Aurel Pop, Universitatea din Cluj-Napoca :

Editarea textelor latine în țara noastră beneficiază de-acum de o tradiție îndelungată fapt ce presupune și incumbă existența unei valoroase experiențe în acest sens. Spiritul critic, predominant cu începere din perioada istoriografiei pozitivistice, a marcat statornicirea primelor reguli de publicare a documentelor latine medievale. Corpusul național al acestor izvoare medievale, ale cărui prime volume au apărut în deceniul al șaselea al secolului nostru, reprezintă cea mai de seamă mărturie a experienței acumulate în timp de școala istorică românească, aflată mereu în acord cu realizările similare din cadrul istoriografiei europene. Pe de altă parte, însăși munca de publicare a documentelor din colecția *Documenta Romaniae Historica* a cunoscut o evoluție, o transformare spre rigoare și precizie în cele trei decenii trecute de la începerea acestei întreprinderi.

Aș dori să relev doar câteva din problemele care preocupă colectivul de la Cluj-Napoca în ceea ce privește ordinea documentelor și transcrierea textului latin. Aceste observații și reflecții decurg mai ales din contradicția relativă în fața căreia este pus editorul, obligat să găsească soluția optimă între necesitatea uniformizării textelor, a volumului și a întregii serii sau colecții și mulțimea particularităților, a variantelor, a inadvertențelor chiar, prezente uneori în cuprinsul aceluiași text sau al textelor contemporane etc.

Remarcăm, întâi de toate, variațiunile de datare a documentelor latine, generatoare uneori de confuzii atât din pricina modului defectuos de redactare sau de păstrare a protocolului final, cât și datorită greșelilor de transpunere după calendarul actual a unor date medievale, greșeli cuprinse în unele ediții mai vechi. Ex.: un document din 30 mai 1377, publicat în mai multe rânduri cu data greșită de 1 iunie 1377 și dovedit a fi, pe deasupra, și fals la mult timp după dovedirea falsului precum și după stabilirea datei corecte (a falsului) continua să fie folosit ca autentic și cu data cuprinsă în primele ediții.

De aceea, fără a lua în discuție problema textelor apocrife, prezentarea strict cronologică a documentelor în volum, în ordinea consacrată (an, lună, zi și loc de emitere, nu zi, lună, an, ori an, zi și lună) alături de verificarea după tabele a datelor documentelor publicate în limba latină în colecții mai vechi (chiar și atunci când originalul s-a pierdut între timp, dar, cu atât mai mult când acesta există) sînt condiții esențiale pentru receptarea adecvată și pentru asigurarea veridicității.

Tot referitor la ordinea de publicare, se știe că documentele cu aceeași dată (an, lună, zi) se inseriază după criteriul emitentului, papa, regele (regina), palatinul, judele curții regale, voievodul etc. adică respectînd ierarhia emitenților, conform structurii funcțiilor (rangurilor) în societatea medievală. Există însă și situații (ele se vor înmulți pe măsură ce se înaintează cu munca de publicare spre perioade cînd activitatea cancelariilor s-a intensificat) în care nu concordă numai data, ci și emitentul (și, evident, locul emiterii) actului, iar uneori și beneficiarul. Ex.: seria de 7 documente din 25 august 1404, emise la Tîrnavia, de regele Sigismund de Luxemburg, în favoarea unor cnezi și cnezi-nobili din țara Hațegului. În asemenea cazuri, ni se pare firesc să se ordoneze întâi privilegiul și apoi mandatul regal către capitul (convent), ambele referitoare la același beneficiar, apoi iarăși privilegiul și apoi mandatul, referitoare la alt dăruit ș.a.m.d.

În ceea ce privește normele de transcriere, experiența a demonstrat că între cele două extreme, anume respectarea întocmai a originalului pînă la cele mai mărunte particularități grafice (adesea cu variațiuni pentru același termen) sau intervenția masivă în text în scopul unei uniformizări silite, spiritul de echilibru și tratarea diferențiată a cazurilor, pe fondul unor reguli totuși ferme, trebuie să domine. S-a căzut de acord, pentru ușurarea lecturii și aerisirea textului, să fie făcute tacit toate întregirile care rezultă din prescurtări, deși, uneori, existența adrevierilor mai neobișnuite corelată cu unele exigențe de ordin filologic, ne determină să-i înțelegem, măcar parțial, pe acei editori mai vechi, socotiți de unii pe nedrept fastidioși și prețioși, care au introdus parantezele specifice oricăror intervenții în text.

Cu toate acestea, se impun anumite uniformizări și de alt ordin. Literele *j*, *y* se redau prin *i* sau *ii* (*j* prin *i*, iar *y* prin *i* sau *ii*, după cazul gramatical al părții de vorbire respective), cu anumite excepții (ex. *ymo*, *ymmo* — drept grafiile caracteristice unei anumite perioade); se face distincția, după valoarea lor fone-

țiță, între *u* și *v* și *w* (cu rare excepții, ca *ulgo*, *rywlum*, specifice ca grafie unei perioade sau *vai voda*, cu derivatele sale, transcris în forma din original, fără marcare în note a faptului).

Grafia silabei *ci* sau *ti* înaintea unei vocale se respectă în acord cu textul (*gratia* sau *gracia*, *etiam* sau *eciam* etc.), iar dacă textul nu face distincția se procedează în spiritul latinei clasice. Respectarea acestei exigente ultime, adică opțiunea pentru silaba *ti* (în cazuri ca *relatio*, *repetitio*, *etiam*, *gratia*, *portio*, *notitia* etc.) este justificată din mai multe motive :

a) de cele mai multe ori, variațiunile din cadrul textelor se datorează nevoii de simplificare, greșelilor scribilor, neatenției lor, necunoașterii spiritului limbii latine ;

b) din moment ce în unele texte solemne se notează invariabil silaba respectivă cu *ti* și nu cu *ci*, înseamnă că există o regulă totuși ;

c) perioada aflată în atenție (circa 1350—1437) este prea scurtă pentru a admite o evoluție dinspre predominarea formei cu *ti* spre cea cu *ci* (fapt ce justifică uniformizarea spre *ti* și nu invers) ;

d) din moment ce în cazul lui *u* se face distincția necesară (între *u* și *v*) pentru consecvență, nici scrierea invariabilă cu *ci* nu trebuie transpusă mereu identic, în forma *eciam*, *gracia*, *porcio*.

e) în fine, a prefera, atunci când este cazul și când nu se face grafic distincția (sau în cazul prescurtărilor) forma *ti* înseamnă a ne situa în spiritul de evoluție a latinei vii pe teritoriul vechii Dacii (mai ales că, în acest caz, consensul lipsește pe plan internațional, recurgându-se la o formă sau alta, în lipsa altor criterii, după unele similitudini, cu limbile vii, chiar dacă ele nu sînt de origine latină). Trebuie să admitem că, în cazul Transilvaniei, Ungariei, Slovaciei, Slavoniei etc., preferința pentru *ci* a scribilor (atunci când era evidentă necesitatea lui *ti*) într-o anumită perioadă, s-a făcut și sub influența specificului limbii maghiare.

Fără să mai relevăm alte aspecte (ca problema majusculilor, a substantiveilor proprii, a aliniatelor etc.) care ne preocupă în prezent, sîntem convinși că viitorul va pune noi probleme ca :

— sporirea ritmului de publicare a documentelor latine, fie și prin renunțarea la traduceri românești, compensată de prezența unor mai largi rezumate în limba română și în limbi de circulație ;

— asigurarea unei depistări mai eficiente și mai insistente a originalelor și accederea obligatorie la acestea ;

— marcarea rîndurilor, în cazul originalelor și numerotarea lor după un criteriu convenabil, problema întregirilor toate sau nu ;

— continuarea muncii de editare pentru perioada de după 1437 pe serii tematice sau regionale, respectînd vechile entități geografice din evul mediu etc.

Sînt toate modeste reflecții, opinii, gînduri legate de destinul unei prestigioase colecții, ale cărei utilitate și necesitate depășesc sfera istoriografiei, pentru a se înscrie în rîndul monumentelor de marcă ale culturii românești.

Vasile Ionaș, Filiala Arhivelor Statului Hunedoara :

Încă de cînd am început să colaborez la volumele consacrate răscoalei lui Horea, m-am lovit de problema transcrierii documentelor, momentul de început, momentul cheie al oricărei ediții. După cum știm toți, părerile specialiștilor sînt încă divergente. Discuțiile purtate aici au scos deja în evidență două metode privind ediția de texte : cea dintîi adoptă principiul transcrierii fotografice a documentului, cealaltă principiul transcrierii interpretative. Este bine că avem acest schimb de păreri, dar și mai bine ar fi ca pe parcursul viitoarelor noastre întîlniri să ajungem la un punct de vedere comun pe care să îl adoptăm toți cei care ne-am consacrat eforturile editării de texte latine.

Pentru documentele secolului al XVIII-lea, chiar dacă grafia nu ridică probleme, se ivesc însă altele legate de utilizarea manuscrisului, de intervenția editorului în text pentru a da o imagine cît mai clară a acestuia. În tot cazul, părerea mea este că nu trebuie să ne mulțumim cu o transcriere fotografică.

Alexandru Pál—Antal, Filiala Arhivelor Statului Mureș :

Cu mai mulți ani în urmă am pregătit pentru tipar conscripții urbariale. Am transcris documentele latine modernizîndu-le. Abrevierile au fost, desigur, întregite, dar în mod tacit. În privința punctuației nu am respectat-o pe cea din original, ci am folosit-o după cum o cerea înțelesul frazei. Cred că, din punctul

de vedere al editării, aceasta este linia ce ar trebui urmată pentru documentele secolului al XVIII-lea.

Costin Feneșan : Știm toți ce problemă grea reprezintă pentru editor un document la care nu figurează data emiterii lui. Cred că ar fi foarte util dacă ne-am propune ca într-un viitor nu prea îndepărtat să întocmim liste cu dregători (cel puțin pînă la 1437) și cu perioada de funcționare a fiecăruia; astfel vom avea la îndemînă un instrument extrem de util pentru stabilirea datei, fie ea și aproximativă, a unui document.

Suzana Andea, Filiala Arhivelor Statului Cluj :

Cred că de mare ajutor pentru datare, nemaivorbind și de alte informații istorice pe care le pot oferi (ca de exemplu proveniența hîrtiei) sînt filigranele. De aceea socotesc că nu ar fi de prisos ca la sfîrșitul ediției de documente să fie reproduse și filigranele întîlnite.

Maria Dogaru, Direcția Generală a Arhivelor Statului :

La toate edițiile de documente, ca și la cataloagele în care se prezintă acte feudale, trebuie descrise neapărat și mijloacele de validare (sigiliu, semn notarial, monograma domnească, semnăturile), o atenție specială urmînd a se acorda sigiliilor care sînt cele mai expuse deteriorării. Metoda de prezentare a izvoarelor sfragistice diferă în funcție de conținutul volumului și perioada cronologică cuprinsă. Cînd avem de-a face cu o ediție însumînd genuri variate de documente provenind de la diferiți posesori vom întîlni tipuri deosebite de sigilii; descrierea acestora va fi făcută în notele de la sfîrșitul fiecărui izvor. În cazul edițiilor cuprinzînd actele emise într-o perioadă scurtă, multe dintre acestea provenind dintr-o anume cancelarie (situație în care un număr mare de documente poartă impresiuni realizate cu aceeași matrice sigilară), descrierea se va face detaliat doar la apariția primului exemplar dintr-un tip de sigiliu, urmînd ca pentru celelalte exemplare, în notele inserate la sfîrșitul fiecărui text, să se indice doar ceea ce este particular (modul de prindere, culoarea șnurului, eventualele mijloace de protecție a izvorului sigilar etc.). Pentru individualizare, diferitele reprezentări vor fi clasificate în funcție de rolul diplomatic (mare, mijlociu, mic și inelar) și tipul de emblemă (heraldic, combinat etc.).

Descrierea sigiliilor se va face în mod uniform, ținîndu-se seama în permanență de faptul că acestea sînt autentice izvoare istorice care lărgesc informațiile ce reies din textul documentului.

Pentru a se oferi celor care se apleacă asupra ediției posibilitatea de a intra în posesia tuturor datelor interesînd sigiliile, descrierea acestora trebuie făcută complet avîndu-se în vedere: a) elementele externe; b) reprezentarea din cîmp; c) legenda.

a) Elementele externe cuprind la rîndul lor: forma, dimensiunile, tehnica și materialul din care sînt confecționate, modul de prindere de suport.

Din punctul de vedere al formei, impresiunile sigilare pot fi rotunde, oval-orientate, oval-verticale, octogonale, pătrate, în formă de navetă etc. Cît privește dimensiunile (mărimea), exprimînd de fapt rolul diplomatic, este recomandat ca acestea să fie exprimate în milimetri. Menționăm faptul că măsurarea de bază trebuie făcută asupra amprentei sigilare, indicarea suprafeței totale (cu căușul) fiind un element important, dar secundar.

Utilizarea termenilor „sigiliu mare, mijlociu și mic” se va face numai după ce s-au studiat cu precizie toate tipurile de sigilii provenind dintr-o cancelarie. Este greșită metoda încadrării unui sigiliu aparținînd unor dregători, instituții ori persoane particulare în clasificarea indicată de prof. Emil Virtosu (*Din sigilogra-
fia Moldovei și a Țării Românești*, în *Documente privind istoria României, Introducerea*, vol. II, București, 1956, p. 333), valabilă doar pentru sigiliile domnești din perioada feudalismului dezvoltat. Pentru sigiliile ovale se vor indica ambele dimensiuni (18/12 mm).

Precizarea tehnicii de confecționare se va face succint: sigilii aplicate, sigilii atașate (putînd fi bule sigilare, peceti protejate de un căuș, sigilii conservate în capsulă metalică sau din lemn), sigilii timbrate, sigilii imprimate. La realizarea acestor categorii de impresiuni sfragistice s-au utilizat următoarele materiale: ceară de diferite culori (de regulă culoarea roșie a fost rezervată sigilării în cancelariile princiare), metal (la confecționarea bulelor sigilare s-a folosit argint aurit), cocă (plasată de regulă sub foiță constituind timbrul), chinovar, diferite tuse-uri, soluție de aur și argint și fum.

Desigur, în cazul sigiliilor atașate este necesar să indicăm modul în care impresiunea sigilară este prinsă de suportul actului: cu țâncușă (pe care s-a scris sau nu numele posesorului), fir de mătase ori bumbac (răsucit, împletit ori țesut) etc. Se va indica totodată cromatica mijloacelor de fixare a sigiliului — urmărind culorile inițiale în părțile acoperite de hîrtie ori pergament (sub pliatură). Se vor semnaliza de asemenea canafii, nodurile și orice element care probează grija emitentului pentru autentificarea actului și creșterea longevității principalului mijloc de validare — sigiliul.

b) Descrierea cîmpului presupune în primul rînd, în cazul sigiliilor provenind din cancelariile princiare, identificarea tipului de stemă reprezentat. Cum se știe, Țările Române au fost desemnate heraldic prin mai multe tipuri de blazoane. Remarcăm tipul heraldic cuprinzînd, în Țara Românească, acvila cruciată însoțită de aștri, în Moldova capul de bour cu stea între coarne flancat inițial de roză și semilună, ulterior de astrul zilei și al nopții, în Transilvania scut tăiat încercat în partea superioară cu acvila ieșindă însoțită de soare și lună, în partea inferioară cu șapte turnuri.

Tipul iconografic — întilnit doar în cancelaria Țării Românești — a înfățișat două capete încoronate separate de o tijă, imagine care a evoluat pînă la reprezentarea a două personaje în picioare susținînd un arbore (de regulă un chiparos). Acest tip s-a contopit la sfîrșitul secolului al XVI-lea cu stema heraldică, realizîndu-se (prin plasarea acvilei deasupra copacului dintre cele două personaje) tipul combinat. În cancelariile amintite mai sus s-au folosit de asemenea sigilii avînd în cîmp compoziții mixte (reunind stema de stat cu armele domnului, principelui respectiv). Se va acorda o importanță deosebită impresiunilor sigilare avînd gravată în cîmp stema unită, așa-zisă scenă a săgetării corbului, aluzie la unitatea dinastică, ori emblemele districtuale. În cazul sigiliilor de dregători, înstituții ori persoane particulare descrierea se va face concis printr-o exprimare adecvată (personaj în picioare, personaj stînd în jilț, un braț înarmat, o pasăre spre dreapta etc.).

În cazul cînd elementele gravate în cîmp nu sînt vizibile (datorită proastei imprimări sau deteriorării sigiliului) la descriere se va specifica acest lucru.

În legătură cu legenda sigiliilor, se va urmări textul propriu-zis, dispunerea cuvintelor, caracterul literelor, elementele de decorațiune, semnele plasate între cuvinte.

Se va acorda o importanță deosebită titlaturii (numelui și atribuțiilor) care permite a se surprinde rolul și poziția socială a posesorului. De la caz la caz textul gravat în cîmpul sau la marginea sigiliului va fi și tradus — cu atît mai mult cu cît uneori, alături de numele posesorului s-a gravat o maximă sau o deviză plină de semnificații.

Mioara Tudorică, redactorul șef al „Revistei Arhivelor“ :

Doresc să vă mulțumesc dumneavoastră, tuturor celor care ați răspuns cu bucurie invitației noastre de a dezbate problema atît de dificilă, dar și atît de pasionantă, a editării documentelor scrise în limba latină. Sper că această masă rotundă nu va rămîne o simplă întîlnire accidentală. În ceea ce ne privește, vom face toate eforturile pentru a fi instituționalizată și pentru a mai organiza, la anumite intervale, asemenea dezbateri.

Sînt convinsă că viitoarele noastre întîlniri se vor concretiza într-o serie de hotărîri și măsuri ce se vor afla la baza activității dumneavoastră de editori.

Redacția noastră face un prim pas încă de pe acum, oferindu-vă paginile revistei pentru a publica opiniile dumneavoastră asupra normelor de transcriere și de traducere a documentelor latine, deschizînd o discuție în urma căreia să ajungem la o concluzie pentru editarea unor asemenea texte.

S-a vorbit aici mult despre realizarea unui glosar și chiar a unui dicționar al latinei de redacție românească. Am convingerea că fiecare dintre dumneavoastră are deja un număr mare de fișe cuprinzînd termeni întîlniți în documente.

Vă propun să publicați în revista noastră aceste fișe, sub forma unor liste care vor constitui atît instrumente de lucru de utilitate imediată cît și o bază pentru viitorul dicționar.

Maria Pirvulescu: Îmi exprim și eu bucuria că ne-am putut întâlni, că am reușit să avem un fructuos schimb de opinii într-un domeniu de interes științific național. Știu că există o serie de dificultăți legate de editarea textelor latine. Important este însă că de acum înainte ne vom consulta, ne vom sprijini reciproc și vom ajunge la anumite concluzii.

În privința arhivelor interne, trebuie să știți că toți arhiviștii sînt preocupați să asigure o evidență cît mai clară asupra tuturor surselor documentare, punînd la dispoziția cercetării tot ceea ce este necesar. De asemenea, Arhivele Statului se preocupă de aducerea în țară a noi și noi documente aflate în arhivele din străinătate care interesează istoria noastră națională.

Am ascultat cu mare atenție discuțiile care s-au purtat aici. Și am văzut că ne-am propus să realizăm lucruri bune și folositoare: perfecționarea sistemului de informare reciprocă, realizarea unui catalog al documentelor din Transilvania, a unui album de paleografie și a unui glosar de termeni latini.

Sper că viitoarele noastre întâlniri vor duce atît la perfecționarea acestor proiecte cît și la transpunerea lor în practică.